

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@bua.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Democratie in gevaar

De herverkiezing van Trump is wellicht minder onverwacht dan zijn eerste verkiezing, maar daarom niet minder een schok. Analisten en commentatoren buitelen over elkaar heen om het gebeuren te duiden. Vaak hebben deze analyses echter iets voorlopigs. En misschien komen we er pas in fases achter waarnaar we precies kijken. Om tot een duiding te komen van de achtergrond van de overwinning van Trump wil ik in dit artikel breder kijken dan de Verenigde Staten, en de autocratische tendens beschrijven aan de hand van twee min of meer recent verschenen boeken.

door André Poortman De auteur is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Van tijd tot tijd verschijnen extremistische demagogen aan het politieke firmament, zo stellen Harvard-hoogleraren Steven Levitsky en Daniel Ziblatt in hun boek *How democracies die* uit 2018.¹ Amerika en de wereld hebben dan net een beetje kunnen wennen aan het idee van populist Trump aan de macht. Het fenomeen van de demagoog gaat ook aan gezonde democratieën niet voorbij, zo schrijven ze. Een essentiële test voor een democratie is of het politieke systeem in staat is deze krachten te isoleren en te voorkomen dat ze ook daadwerkelijk de macht grijpen.² Dat kan door te voorkomen dat extremistische individuen op de kandidatenlijsten van democratische partijen komen, te weigeren hen te steunen, en eventueel verbintenissen aan te gaan met andere politieke bewegingen om hen buiten de macht te houden.

Dat vraagt om politieke moed, volgens Levitsky en Ziblatt. Wanneer angst, opportunisme of miscalculatie er voor politieke partijen toe leidt om extremisten mainstream te maken, dan verzwakt de democratie. Als een extremistische populist de macht in handen krijgt, of onderdeel wordt van de macht, wacht de democratie een tweede test, aldus de beide hoogleraren: weet de autocratische leider de democratische instituties te onderwerpen, of wordt hij juist door deze instituties beperkt?³ In Nederland hebben we inmiddels een populistische partij in het centrum van de macht. Angst voor de kiezer, (persoonlijk) opportunisme en politieke misrekening hebben de PVV in het centrum van de macht gebracht.

Meteen speelt dan de discussie op waar we het in het geval van de PVV over hebben. Is het een extreemrechtse partij of hebben we te maken met een radicaal-rechtse partij? Het verschil zou erin zitten dat de laatste categorie in de kern democratisch is. In Nederland kiezen de meeste media voor het label 'radicaal-rechts'. De vraag is wat mij betreft of we niet moeten kiezen voor de aanduiding 'extreemrechts'. De PVV is in de kern een ondemocratische partij zonder leden,

en toont keer op keer dat ze geen respect heeft voor de democratie (een stroom aan moties van wantrouwen, en de duiding van ‘nepparlement’), voor politieke waardigheid (de ander meteen tot vijand verklaren, suggereren dat burgemeester Halsema het land moet verlaten) en voor de rechtsstaat (dreigen met de inzet van een noodwet rondom de gesuggereerde asielcrisis, en klagen over D66-rechters).⁴ De PVV is een ondermijnende factor voor onze democratie. Laten we daarom de teksten van *How democracies die* serieus nemen en betrekken op de Nederlandse situatie.

Angst en zorgen

Voordat ik verder inga op de suggesties van Levitsky en Ziblatt voor hoe we moeten omgaan met bewegingen die de democratie bedreigen, is het zinvol eerst eens het politieke en culturele klimaat te verkennen. Welke sentimenten leven er? Welke wind waait er door de VS en Europa? En wat is de voedingsbodem voor extremistisch gedachtegoed? Dit voorjaar verscheen het boek *Opstand* van historicus, politiek filosoof en schrijver Marijn Kruk. Daarin beschrijft hij de huidige populistische revolutie en wat wordt gezien als de strijd om de ziel van het Westen.⁵

Aan de hand van de suïcide van de extreemrechtse Franse historicus Dominique Venner in Parijs beschrijft Kruk in zijn proloog iets van het sentiment van het extreemrechtse denken. Was het in 2013, het jaar van de suïcide van Venner, naar mijn gevoel nog een wat excentrieke denkwijze, de afgelopen jaren heeft het extreemrechtse denken onmiskenbaar invloed gehad op ook radicaal-rechtse stromingen.

Venner stond naar eigen zeggen op, zo beschrijft Kruk, tegen geïndividualiseerde verlangens die onze identitaire ankers vernietigen, nota bene de familie. Hij zocht naar nieuwe spectaculaire en symbolische gebaren om het ingedutte Westen te wekken. Uit het handelen van Venner spreekt een besef van het idee dat het vijf voor twaalf is en dat een cultureel tijt gekeerd moet worden. Er moet strijd geleverd worden voor het behoud van de westerse cultuur.

Op de herdenkingsbijeenkomst na de crematie van Venner spreekt Renaud Camus, zo beschrijft Kruk. Camus is de man van de theorieën over omvolking, *le grand remplacement*, die opgeld doen in ultrarechtse kringen. Immigranten komen niet als vrienden, maar als vervangers, zo vat Kruk het denken vanuit de omvolkingstheorieën samen. Als individu kunnen ze vriendelijk zijn, maar als volk, als cultuur, als beschaving en als religie zijn ze uit op verovering.⁶

Twee belangrijke elementen, die inmiddels uit de sfeer van excentriciteit zijn gehaald, zijn het denken over de ander als vijand en de strijd die geleverd moet worden voor de Europese cultuur, desnoods vernauwd tot de cultuur binnen een bepaalde natiestaat. De immigrant, vooral de moslim-immigrant, en de linkse elite bedreigen beide de Europese cultuur en moeten dus bestreden worden. Het zijn de belangrijkste strijdpunten van de Hongaarse premier Viktor Orbán, al sinds 2010 aan de macht, en zijn land glijdt af naar een illiberale democratie waar voor een serieuze kritische tegenstem uiteindelijk geen plek is.

Maar de beweging is breed in Europa waar te nemen. Brexit en de verkiezing van Trump, beide in 2016, worden gezien als aanzet tot een rechts-populistische golf, terwijl in Polen en Hongarije radicaal-rechts al aan de macht was. Kruk somt op hoe

*De PVV is een ondermijnende
factor voor onze democratie*

in Duitsland Alternative für Deutschland voor het eerst tot de Bondsdag toetrad en hoe in Oostenrijk de Freiheitliche Partei Österreichs tot de regering toetrad. In Italië ging de Lega van Matteo Salvini meeregeren en het land wordt inmiddels geleid door Meloni, terwijl in Zweden de rechts-nationalistische partij Sverigedemokraterna als twee-na-grootste uit de verkiezingen tevoorschijn kwam. In Nederland maakt de PVV als grootste partij van het land deel uit van de regering, en buiten Europa kregen landen als Brazilië, India en Argentinië te maken met rechts-populisten.

Wie nieuwsgierig is naar de ideologische ontwikkeling van dit rechts-populistische denken in verschillende landen, verwijs ik graag naar het boek van Marijn Kruk. In dit artikel beperk ik me door zijn stelling over te nemen (een stelling waarin hij duidelijk niet alleen staat) dat radicaal-rechtse sentimenten gevaarlijke elementen herbergen. Allereerst voor heel concrete groepen mensen: moslims, joden, vreemdelingen in brede zin, lhbtq+'ers, vrouwen, andersdenkenden. Maar ook meer abstract voor democratische instituties als legitieme verkiezingen, de betrouwbaarheid en rechtvaardigheid van de overheid, rechtspraak, onderwijs (waar boeken en ideeën worden gecancelld).

Wachters op de morgen

De vraag is dan urgent hoe we met deze beweging moeten omgaan. Hoe beschermen we minderheden en de pluriformiteit van de samenleving? Hoe beschermen we onze instituties? En breder: is deze illiberale beweging te keren?

Levitsky en Ziblatt houden ons voor dat de Amerikaanse democratie niet zo exceptioneel is als ze en wij soms misschien denken. Datzelfde geldt, in mijn woorden, voor Nederland. Een democratie is geen rustig bezit. Waar vroeger democratieën ten onder gingen aan militaire coups en ondemocratische leiders, is het nu het democratisch systeem dat zichzelf uitholt. Democratisch gekozen leiders ondermijnen zelf de democratie. De Nederlandse situatie is anders dan de Amerikaanse, alleen al omdat onze premier geen politiek gekleurde opperrechters voor het leven kan benoemen. Maar we kunnen desalniettemin leren van de situatie in de VS.

Een paar elementen die Levitsky en Ziblatt wezenlijk achten om de democratie te beschermen bespreek ik hier beknopt. Allereerst is dat het idee van *gatekeeping*: de wacht houden bij de poort. Democratische partijen zullen zelf hun interne democratische processen op orde moeten hebben. Partijen zijn vaak goed in staat tot zelfregulering, doordat de extreemste stemmen die klinken niet tot mainstream worden verheven. In het geval van de Republikeinse partij is dat nu juist wel gebeurd. De doctrine Make America Great Again (MAGA) van Donald Trump en aanhangers is inmiddels de mainstream partijideologie. Andere geluiden binnen de Grand Old Party (GOP, aanduiding voor de Republikeinse partij) lijken verstomd. MAGA is zodanig met de GOP verknoopt dat Liz Cheney, 'dochter van' inderdaad, suggereert dat er een nieuwe partij zal moeten komen die het gedachtegoed van de Republikeinse partij voortzet.

Maar ook wanneer een figuur als Trump zich aan de top van een gematigde partij weet te nestelen, dan nog is dat niet het einde. Andere leiders binnen de partij kunnen positie en stelling nemen. Levitsky en Ziblatt noemen oud-presidenten en andere prominenten die zich kunnen uitspreken tegen de leider en tegen de koers. In 2016 hadden prominente Republikeinen hun verantwoordelijkheid kunnen nemen door hun achterban op te roepen dit keer te stemmen op de Democratische kandidaat.

Niet omdat ze niet van ideeën zouden verschillen, maar omdat de bescherming van en de liefde voor de democratische rechtsstaat boven het partijbelang gaan. Het zou de partij de gelegenheid gegeven kunnen hebben in 2020 met een andere kandidaat te komen. Dat is niet gebeurd, en de Republikeinse partij is inmiddels al drie verkiezingen veroordeeld tot het kandidaatschap van Trump. En niets wijst erop dat in 2028 het MAGA-gedachtegoed van het trumpisme door een alternatief vervangen zal zijn.

Daarnaast noemen beide auteurs de idee van *forbearance*: terughoudendheid, verdraagzaamheid, geduld. Vanuit de gedachte dat politici terughoudend moeten zijn in het inzetten van hun institutionele (voor)rechten. Ook het gebruik van het veto, of van presidentiële macht, kan de democratie ondermijnen. Ze gebruiken het voorbeeld van president Obama, die veel gebruikmaakte van zijn executieve macht als president. Als verzachtende omstandigheid kun je aanvoeren dat Obama nooit een kans heeft gekregen van de Republikeinen onder Mitch McConnell, een trend van vijandschap ingezet door Newt Gingrich eind jaren tachtig van de vorige eeuw. Maar ondanks die verzachtende omstandigheid blijft het de vraag of het verstandig is om het Congres, democratie te ondermijnen, hoe rechtsstatelijk en verstandig het handelen als zodanig misschien ook is.

De democratie bescherm je niet door haar naar je hand te zetten. Dat betekent dat politieke instrumenten degelijk en rechtsstatelijk ingezet worden, met respect voor democratische processen.

De Amerikaanse president

Joe Biden gaf daarvan

een mooi voorbeeld na de overwinning van Trump door een soepele en vreedzame (na

de Capitoolbestorming van 6 januari 2021 is dat geen vanzelfsprekendheid meer) overgang van regering te beloven. Wat overigens niet betekent dat bij elk politiek waanidee gezegd hoeft te worden dat dit nu eenmaal de wil van het volk is, en dat we dat hebben te respecteren. Het respecteren van democratische processen is niet hetzelfde als respect moeten hebben voor de politieke, morele ideeën van je politieke tegenstander.

De democratie bescherm je niet door haar naar je hand te zetten

De morgen, ach wanneer?

Waar aan valt hoop te ontlelen? Theoloog Erik Borgman wijst erop hoe de samenleving altijd in beweging is. ‘De wereld is niet leeg’, zegt Borgman, ‘wachtend tot politici, beleidsmakers of sociale activisten haar gaan vullen met idealen en waarden.’⁷⁷ ‘De wereld’, zegt hij, ‘zit vol idealen en waarden, vol richting en perspectief.’⁷⁸ Dat is hoopvol. Marijn Kruk wijst erop hoe de moderniteit uiteindelijk haar weg vindt. Een organische manier van politiek bedrijven weet daarbij aan te sluiten. ‘Wie realistisch is’, zo stelt Kruk, ‘accepteert de moderniteit en probeert [...] de stroom ervan in zo goed mogelijke banen te leiden.’⁷⁹ Het lijkt een beetje op het perspectief dat Borgman ons zojuist aanreikte: leven van wat komt.

Helemaal vanzelf gaat dat ook weer niet. Kruk stelt dat de moderniteit een maatschappelijk gegeven mag zijn, maar ‘de liberale democratie met haar machtscheiding, haar politieke pluraliteit en haar persvrijheid is dat niet. Politieke vrijheid is iets wat je steeds opnieuw moet bevechten en bewaken – juist binnen een

moderniteit die het individu centraal stelt.¹⁰ Kruk wijst dan op de uitdagingen die sociale media aan het democratische proces stellen. ‘De situatie is ernstig genoeg, zeker nu radicaal-rechts zo snel en in zo veel landen groeit.’¹¹

Die oproep doet ook oud-minister van Justitie en emeritus hoogleraar Ernst Hirsch Ballin in zijn boek *Waakzaam burgerschap*. ‘Het is geen perfecte, maar wel de betere keuze’, zo schrijft hij, ‘om – waakzaam tegen afglijden – te werken aan een politieke gemeenschap die zich zelfkritisch als een geheel verstaat, interne diversiteit respecteert en, al is het stapvoets, de waarden van medemenselijkheid over grenzen heen tracht te delen met diegenen die ze het dringendst nodig hebben.’¹²

Artikel in het kort:

- * Democratieën kunnen sterven als ze niet weten te voorkomen dat extremistische ideeën mainstream worden en als de autocratische leiders erin slagen democratische instituties naar hun eigen hand te zetten
- * Twee rechts-populistische ideeën dreigen mainstream te worden: het denken over de ander als vijand, en de strijd die moet worden gevoerd voor het behoud van de eigen cultuur
- * We moeten waakzaam zijn tegenover het afglijden van de liberale democratie: haar machtenscheiding, politieke pluraliteit en persvrijheid zijn niet vanzelfsprekend
- * Minderheden en de pluriformiteit van de samenleving moeten we actief beschermen door de samenleving consequent te zien als een zelfkritisch geheel van mensen die elkaar nodig hebben

1 Steven Levitsky en Daniel Ziblatt, *How democracies die*. New York: Crown Publishing, 2018.

2 Levitsky en Ziblatt 2018, p. 8.

3 Levitsky en Ziblatt 2018, p. 9.

4 Naar aanleiding van een bericht over het oprollen van een terroristisch netwerk in Saksen, met een lokale AfD-politicus als leider, postte hoogleraar Beatrice de Graaf dat de vermenging van radicaal- en extreemrechts daar al een feit is en dat het theoretische onderscheid tussen beide in de praktijk vervaagt. Zie: Beatrice de Graaf, ‘Terroristisch netwerk opgerold in Saksen, met een lokale AfD-politicus als één van de leiders. Dat betekent dat de vermenging van [...]’, LinkedIn, november 2024.

5 Marijn Kruk, *Opstand. De populistische revolte en de strijd om de ziel van het Westen*. Amsterdam: Prometheus, 2024.

6 Kruk 2024, p. 15.

7 Erik Borgman, *Leven van wat komt. Een katholiek uitzicht op de samenleving*. Utrecht: Meinema, 2017, p. 15.

8 Borgman 2017, p. 15.

9 Kruk 2024, p. 256.

10 Kruk 2024, p. 258.

11 Kruk 2024, p. 258.

12 Ernst Hirsch Ballin, *Waakzaam burgerschap. Vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen*. Amsterdam: Querido Facto, 2022, p. 264.